

“TIB QONUNLARI” ASARIDA QISM-BUTUN MUNOSABATINING (PARTONIMIK ALOQALARNING) IFODALANISHI

Baxriyeva Umriniso Maxsud qizi,

Buxoro davlat universiteti

O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasida tayanch doktoranti

u.m.baxriyeva@buxdu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada Tib qonunlari asarida uchraydigan qism-butun (partonimik) munosabatlar lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Asarda tibbiy terminlarning shakllanishi, ayniqsa, inson organizmi a‘zolari va ularning tarkibiy qismlarini ifodalovchi birliklar orqali partonimik aloqalarning namoyon bo‘lishi ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot jarayonida anatomiya terminlari, ichki a‘zolar tizimi va kasallik nomlaridagi qism-butun munosabatlar aniqlanib, ularning semantik va tizimli xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, ushbu munosabatlarning o‘zbek tilshunosligida o‘rganilish darajasi ham tahlil qilinadi. Natijada, “Tib qonunlari” asarida partonimik birliklar tibbiy bilimlarni tizimlashtirishda muhim lingvistik vosita sifatida xizmat qilishi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: partonimiya, qism-butun munosabati, metonimiya, tibbiy terminologiya, anatomiya terminlari, leksik-semantik munosabatlar, Abu Ali ibn Sino, “Tib qonunlari”.

Abstract. This article analyzes part–whole (paronymic) relations in Tib qonunlari from a linguistic perspective. The study focuses on the formation of medical terminology in the work, particularly the manifestation of paronymic relations through lexical units denoting parts of the human body and their components. The research identifies and examines part–whole relations in anatomical terms, internal organ systems, and disease names, highlighting their semantic and structural features. In addition, the level of investigation of such relations in Uzbek linguistics is discussed. The results demonstrate that paronymic units in “The Canon of Medicine” serve as an important linguistic tool for structuring medical knowledge.

Keywords: paronymy, part–whole relation, medical terminology, anatomical terms, lexical-semantic relations, Abu Ali ibn Sina, Canon of Medicine.

Аннотация. В данной статье рассматриваются отношения часть–целое (партонимические отношения) в произведении “Tib qonunlari” с лингвистической точки зрения. Особое внимание уделяется формированию медицинской терминологии, а также выявлению партонимических связей через лексические единицы, обозначающие части человеческого организма и их компоненты. В ходе исследования анализируются анатомические термины, система внутренних органов и наименования заболеваний с точки зрения отношений часть–целое, раскрываются их семантические и структурные особенности. Кроме того, рассматривается степень изученности данного явления в узбекском языкознании. В результате обосновывается, что партонимические единицы в «Каноне врачебной науки» выполняют важную функцию в систематизации медицинских знаний.

Ключевые слова: партонимия, отношение часть–целое, метонимия, медицинская терминология, анатомические термины, лексико-семантические отношения, Абу Али ибн Сина, Канон врачебной науки.

Kirish. Tilshunoslikda leksik tizim birliklari o‘rtasidagi semantik munosabatlarni o‘rganish muhim nazariy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. So‘zlar o‘zaro faqat sinonimiya yoki antonimiya asosida emas, balki turli mazmuniy bog‘lanishlar orqali ham tizim hosil qiladi. Shunday munosabatlardan biri qism-butun munosabati bo‘lib, u predmet va uning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi semantik aloqani ifodalaydi.

Mazkur maqolaning maqsadi “Tib qonunlari” asari leksikasida qism-butun munosabatlarning ifodalanishini aniqlash, ularning semantik va tizimli xususiyatlarini tahlil qilish hamda tibbiy terminologiyadagi o‘rnini asoslab berishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Xalqaro tilshunoslikda mazkur hodisa meronimiya (qism nomi) va holonimiya (butun nomi) terminlari orqali izohlanadi. Bu tushunchalar leksik semantika doirasida, xususan, D. A. Cruse tomonidan batafsil yoritilgan bo‘lib, unda leksik birliklar o‘rtasidagi paradigmatic munosabatlar tizimi ilmiy asosda tahlil etiladi.

O‘zbek tilshunosligida qism-butun munosabatlari masalasi ayrim tadqiqotlarda maxsus o‘rganilgan bo‘lib, bu borada B. Qilichevning ilmiy izlanishlari alohida ahamiyatga ega. Olim o‘zining “O‘zbek tilida partonimiya” mavzusidagi dissertatsiyasida mazkur hodisani leksik-semantik munosabatlarning muhim turi sifatida talqin qilib, partonimik birliklarning til tizimidagi o‘rni va ularning struktur-semantik xususiyatlarini yoritadi. Tadqiqotda partonimiya predmet va uning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi munosabat sifatida izohlanib, ularning nominativ hamda paradigmatic xususiyatlari asoslab beriladi. Mazkur yondashuv “Tib qonunlari” asari leksikasini tahlil qilishda ham muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi, chunki unda inson organizmi va uning qismlarini ifodalovchi birliklar tizimli ravishda namoyon bo‘ladi.

Shu nuqtayi nazardan, Abu Ali ibn Sinoning Tib qonunlari asari tibbiy terminologiya va uning lingvistik xususiyatlarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Mazkur asarda anatomiya, fiziologiya va kasalliklar tasnifi jarayonida qism-butun munosabatlari izchil va tizimli tarzda ifodalangan.

Shu bilan birga, o‘zbek tilshunosligida “Tib qonunlari” asari leksikasini o‘rganish bo‘yicha bir qator tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da, undagi qism-butun munosabatlarning lingvistik jihatdan maxsus tahlili yetarli darajada yoritilmagan. Ayniqsa, tibbiy terminlarning ichki semantik tuzilishi, ularning ierarxik tashkil topishi va nominativ xususiyatlari nuqtayi nazaridan mazkur hodisani o‘rganish dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tavsifiy, leksik-semantik hamda struktur tahlil metodlaridan foydalanildi. “Tib qonunlari” asarida uchraydigan anatomiya, ichki a‘zolar va kasallik nomlariga oid terminlar saralanib, ular orasidagi qism-butun (partonimik) munosabatlar semantik va ierarxik jihatdan tahlil qilindi. Shuningdek, partonimik birliklarning tibbiy terminologiyadagi nominativ va tizimlashtiruvchi funksiyalarini aniqlash maqsadida qiyosiy-lingvistik yondashuv asosida ilmiy manbalar bilan solishtirma tahlil amalga oshirildi.

Tahlillar va natijalar. Qism-butun munosabati tibbiy terminologiyaning muhim semantik tamoyillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu nazariy qarashlar “Tib qonunlari” asari materiallari asosida yanada aniqroq ko‘zga tashlanadi. Xususan, asarda inson organizmi yagona butun tizim sifatida talqin qilinib, uning tarkibiy qismlari maxsus terminlar orqali izchil va tizimli ravishda ifodalanadi.

1. Umumiy tana va uning asosiy qismlari. Mazkur tizimda badan (inson tanasi) umumiy butun tushuncha sifatida markaziy o'rinni egallaydi va uning tarkibiy qismlari sifatida bosh, qo'l, oyoq, ko'krak kabi birliklar ajratiladi. O'z navbatida, bosh leksemasi ham ichki tuzilishga ega bo'lib, u ko'z, quloq, burun, og'iz kabi qismlarga bo'linadi. Bu kabi ko'p bosqichli tuzilma qism-butun munosabatining ierarxik xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi hamda leksik birliklarning o'zaro semantik bog'liqligini ochib beradi.

Keltirilgan misollarda badan butun (yaxlit tizim) sifatida, bosh, qo'l, oyoq kabi birliklar esa uning tarkibiy qismlari sifatida namoyon bo'ladi. Bunday munosabat nafaqat nominativ vazifani bajaradi, balki tibbiy bilimlarni tizimlashtirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, inson organizmi qismlarga ajratilgan holda o'rganilib, har bir a'zo alohida funksional birlik sifatida tavsiflanadi.

Shuningdek, asarda bosh a'zolari bilan bog'liq kasalliklarning alohida boblarda berilishi ham qism-butun munosabatining amaliy ifodasidir. Jumladan, ko'z kasalliklari, quloq og'riqlari kabi nomlar orqali muayyan a'zoga xos patologiyalar tavsiflanadi. Bunda kasallik nomi qism asosida shakllangan bo'lsa-da, u butun organizm holatini aks ettiruvchi muhim ko'rsatkich sifatida xizmat qiladi. Bu esa qism nomi orqali butun tizim haqida ma'lumot berish imkoniyatini yuzaga keltiradi hamda tibbiy terminlarning semantik motivatsiyasini belgilaydi.

Natijada, "Tib qonunlari" asarida umumiy tana va uning asosiy qismlarini ifodalovchi birliklar qism-butun munosabatining eng sodda, ayni paytda eng muhim ko'rinishlaridan biri sifatida namoyon bo'lib, butun leksik tizimning shakllanishida asos vazifasini bajaradi.

2. Ichki a'zolar tizimidagi qism-butun aloqasi. "Tib qonunlari" asarida ichki a'zolar tizimi ham qism-butun munosabatlari asosida izchil va bosqichma-bosqich yoritiladi. Bu holat tibbiy bilimlarning nafaqat mazmuniy, balki lingvistik jihatdan ham tizimli tashkil etilganligini ko'rsatadi. Asarda inson organizmi alohida funksional tizimlarga ajratilib, har bir tizim uning tarkibiy qismlari orqali tavsiflanadi. Jumladan, hazm tizimi oshqozon, jigar, ichak kabi a'zolar orqali, qon aylanish tizimi esa yurak va tomirlar birliklari orqali ifodalanadi. Mazkur birliklar o'zaro qism-butun munosabatida bo'lib, har bir a'zo umumiy tizimning tarkibiy komponenti sifatida namoyon bo'ladi.

Ichki a'zolar tizimini ifodalovchi terminlar tahlili shuni ko'rsatadiki, asarda har bir a'zo alohida birlik sifatida emas, balki muayyan funksional tizim doirasida, boshqa qismlar bilan uzviy bog'liqlikda talqin qilinadi. Masalan, yurak qon aylanish tizimining markaziy elementi sifatida tasvirlanadi, biroq uning faoliyati mustaqil holda emas, balki tomirlar bilan o'zaro aloqadorlikda izohlanadi. Bu esa yurakni nafaqat alohida a'zo, balki butun tizimning harakatlantiruvchi mexanizmi sifatida anglash imkonini beradi. Xuddi shuningdek, jigar hazm tizimining muhim bo'g'ini sifatida tavsiflanib, uning organizmdagi qon aylanishi va moddalar almashinuvidagi roli alohida ta'kidlanadi. Bu yerda jigar

boshqa a'zolar bilan funksional jihatdan bog'langan holda tasvirlanadi, ya'ni u yagona tizim tarkibida faoliyat yurituvchi komponent sifatida qaraladi.

Mazkur misollar shuni ko'rsatadiki, "Tib qonunlari" asarida ichki a'zolar tizimi nafaqat biologik yoki tibbiy nuqtayi nazardan, balki lingvistik jihatdan ham aniq strukturaga ega bo'lgan tizim sifatida ifodalanadi. Qism-butun munosabatlari orqali a'zolar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ochib berilib, terminlarning semantik maydoni kengayadi. Natijada, har bir termin o'zining faqat nominativ vazifasi bilan cheklanmay, balki muayyan tizim ichidagi o'rnini, funksiyasini va boshqa birliklar bilan aloqasini ham ifodalaydi.

3. Qism asosida kasallik nomlash. "Tib qonunlari" asarida kasallik nomlarining shakllanishida qism-butun munosabati muhim semantik motivatsiya manbai sifatida namoyon bo'ladi. Asarda patologik holatlar ko'pincha bevosita muayyan a'zo nomi bilan bog'langan holda ifodalanadi, ya'ni kasallik nomi uning qaysi qismda yuzaga kelganiga qarab shakllantiriladi. Masalan, ko'z kasalligi, jigar xastaligi, bosh og'rig'i kabi birliklarda kasallik butun organizmga tegishli patologik jarayon bo'lishi mumkin bo'lsa-da, u lokalizatsiya tamoyili asosida aniq bir a'zo orqali nomlanadi. Bu holat kasallik nomlashda qism nomining dominant semantik belgi sifatida xizmat qilishini ko'rsatadi. Natijada, qism-butun munosabati nafaqat tasnifiy, balki nominativ funksiyani ham bajaradi. Ya'ni, qism (a'zo) orqali butun organizmning patologik holati identifikatsiya qilinadi. Bu esa tibbiy terminologiyada semantik motivatsiyaning asosiy tamoyillaridan biri sifatida baholanadi. Shu jihatdan, "Tib qonunlari"dagi kasallik nomlari tizimi tibbiy bilimlarning aniq, mantiqiy va lokalizatsiyalashgan ifoda shakliga ega ekanligini tasdiqlaydi.

4. Ierarxik (pog'onali) tuzilish. "Tib qonunlari" asarida qism-butun munosabatlari oddiy ikki darajali tizim sifatida emas, balki ko'p pog'onali ierarxik struktura shaklida namoyon bo'ladi. Bu holat inson organizmining murakkab biologik tuzilishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, leksik birliklarning semantik tashkil topishida tizimlilik prinsipining ustuvorligini ko'rsatadi. Asarda birliklar umumiydan xususiyga tomon ketma-ketlik asosida joylashtiriladi: badan → bosh → ko'z → ko'z qorachig'i. Ushbu zanjirda har bir keyingi birlik oldingisining tarkibiy qismi sifatida talqin qilinadi va shu orqali semantik ierarxiya hosil bo'ladi. Bunday tuzilish qism-butun munosabatining bosqichma-bosqich kengayib boruvchi xarakterga ega ekanligini ifodalaydi.

Mazkur ierarxik model tibbiy terminologiyada nafaqat anatomik tasnifni, balki bilimlarni tizimlashtirish mexanizmini ham aks ettiradi. Har bir quyi darajadagi birlik yuqori darajadagi birlikning tarkibiy elementi sifatida qaralib, ular o'rtasidagi bog'liqlik uzviy semantik aloqalar orqali ta'minlanadi. Natijada, "Tib qonunlari" asarida leksik birliklar oddiy ro'yxat shaklida emas, balki qat'iy ilmiy ierarxiya asosida tashkil topgan tizim sifatida namoyon bo'ladi.

5. *Ilmiy ahamiyati.* “Tib qonunlari” asarida qism-butun munosabatlari tibbiy terminologiyaning ichki tizimini shakllantiruvchi muhim lingvistik mexanizmlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu munosabatlar orqali tibbiy terminlar tartibga solinadi va ular o‘zaro semantik hamda funksional jihatdan izchil tizim hosil qiladi. Natijada, asarda qo‘llangan leksik birliklar tasodifiy yig‘indi emas, balki qat’iy ilmiy asosga ega bo‘lgan terminologik tizim sifatida qaraladi.

Qism-butun munosabatlari “Tib qonunlari”da bir necha muhim vazifalarni bajaradi.

- u tibbiy terminlarni tizimlashtirishga xizmat qilib, leksik birliklar o‘rtasida ierarxik va semantik tartibni ta’minlaydi.

- anatomiya bilimlarini bosqichma-bosqich, ya’ni umumiydan xususiyga tomon izchil ifodalash imkonini beradi.

- kasalliklarning muayyan a’zolarga bog‘liq holda aniq lokalizatsiya qilinishini ta’minlab, tibbiy tavsifning aniqligini oshiradi.

- leksik birliklar o‘rtasida ichki semantik bog‘liqlikni mustahkamlab, terminologik tizimning yaxlitligini ta’minlaydi.

Xulosa. “Tib qonunlari” asarida qism-butun munosabatlari tibbiy terminologiyaning asosiy tashkil etuvchi tamoyillaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur munosabat orqali inson organizmi murakkab va ko‘p bosqichli ierarxik tizim sifatida tasvirlanib, undagi har bir a’zo va uning tarkibiy qismlari o‘zaro semantik bog‘liqlik asosida izchil ifodalanadi. Bunda butun va qism birliklari o‘rtasidagi munosabatlar nafaqat nominativ vazifani bajaradi, balki tibbiy bilimlarning tasnifiy va tizimli bayonini ta’minlovchi muhim lingvistik vosita sifatida xizmat qiladi.

Asarda anatomiya va fiziologiyaga oid terminlarning qat’iy ierarxik tartibda berilishi, ya’ni umumiy tushunchadan xususiy birliklarga tomon izchil ravishda ochib borilishi, qism-butun munosabatining konseptual asosga ega ekanligini ko‘rsatadi. Bu holat leksik birliklarning o‘zaro paradigmatic va semantik aloqalar tizimida joylashuvini aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, kasallik nomlarining muayyan a’zolar bilan bog‘liq holda nomlanishi, ya’ni qism orqali butunni ifodalash tamoyili, tibbiy terminlarning ichki semantik mohiyatini ochib beradi.

Mazkur jihatlar “Tib qonunlari” asarining nafaqat tibbiy ensiklopediya sifatidagi ahamiyatini, balki uning lingvistik nuqtayi nazardan ham yuqori darajada tizimlashtirilgan leksik qatlamga ega ekanligini tasdiqlaydi. Xususan, qism-butun munosabatlari orqali tibbiy terminlarning o‘zaro bog‘lanishi, ularning ma’no tuzilishi va funksional xususiyatlari aniqlanadi. Shu bois, mazkur asarni lingvistik jihatdan o‘rganish, ayniqsa leksik-semantik munosabatlar doirasida tahlil qilish, o‘zbek tibbiy terminologiyasining shakllanish va rivojlanish qonuniyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ibn Sino. Tib qonunlari. – I kitob. – T.: Sharq, 2020. – B.8.
2. Ibn Sino. Tib qonunlari. – III kitob. – T.: Sharq, 2020. – B. 306.
3. Ibn Sino. Tib qonunlari. IV kitob. III nashr. – T.: Sharq, 2020. – B.618.
4. Ibn Sino. Tib qonunlari. – V kitob. – T.: Sharq, 2020. – B. 227.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 680 б.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 682 б.
7. Қиличев Б. Ўзбек тилида партонимия: Филол. фан. номз. дис. автореф. – Тошкент, 1997.– 21 б.
8. Миртожиев М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. – Т.: Фан, 2000.

